

OKNA I ICH OPRAWA ARCHITEKTONICZNA W WARSZAWSKICH KAMIENICACH W DRUGIEJ POŁOWIE XIX I NA POCZĄTKU XX WIEKU¹

JADWIGA ROGUSKA

1. WPROWADZENIE.

Cel i metoda badań.

Celem badań detalu architektonicznego kamienic warszawskich w 2 połowie XIX i na początku XX wieku jest stworzenie płaszczyzny odniesienia do rozpoznawania, datowania i wartościowania architektury. Wyniki obserwacji badawczych mogą spełniać rolę „oprzyrządowania” oceny i być przydatne dla projektantów zaangażowanych w procesy modernizacji i przekształceń tradycyjnej tkanki miejskiej.

Okna i ich obramienia są kolejnym etapem rozpoznawania detalu architektonicznego warszawskich kamienic w przyjętych ramach czasowych. Okna i ich oprawa były w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku bardzo ważnym detalem architektury domów, mającym znaczenie nie tylko funkcjonalne, lecz również kształtującym wyraz estetyczny fasad. Układ okien i opracowanie oprawy miały istotny wpływ na kompozycję i stylowy charakter elewacji w dobie historyzmu, secesji i wczesnego modernizmu. Opracowanie obejmuje zagadnienia

techniczno-technologiczne stolarki okiennej, kompozycyjne – rozmieszczenia i estetyczno – dekoracyjne kształtowania okien, ich podziałów, kolorystyki oraz oprawy architektonicznej. Na podstawie wydatowania obiektów zostały uchwycone tendencje zmian formalnych, właściwości technicznych i materiałowych okien i ich oprawy architektonicznej w warszawskich domach w badanym okresie.

Przedmiot badań.

Stolarka okienna w warszawskich domach drugiej połowy XIX i początku XX wieku jest detalem architektonicznym o znacznie gorszym stopniu zachowania niż inne jego rodzaje. Nietrwałość podstawowego materiału – drewna i wybitnie użytkowy charakter tego typu detalu, wysoki stopień narażenia na zużycie i zniszczenia były powodem szybszego zużywania, remontów i wymian. Sporo stolarki z tego okresu padło ofiarą pożarów w czasie II wojny światowej. Jeśli nawet w czasie odbudowy i wymiany zachowane zostały historyczne podziały okien, to często ich konstrukcja ulegała zmianie na nowocześniejszą i bardziej wygodną, np. stare okna

¹ Artykuł jest kontynuacją publikacji nt. różnych rodzajów i typów detalu architektonicznego w warszawskich kamienicach w 2 połowie XIX i na początku XX wieku. Dotychczas zostały opublikowane na ten temat artykuły J. Roguskiej: *Przejazdy bramne i klatki schodowe kamienic warszawskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1978, z. 1-2, s. 71-92; *Treści i funkcje informujące detalu w architekturze warszawskiej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, w: *Conservatio est aeterna creatio*. Red. dr J. Krawczyk. Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Toruń 1998, s. 265-299; *Studnie warszawskich kamienic czynszowych*, „Mazowsze. Dziedzictwo Kulturowe”, 2001, nr 14, s. 61-70; *Drzwi w warszawskich kamienicach w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Prace Naukowe Wydziału Archi-

tektury Politechniki Warszawskiej”, Warszawa 2003, T. III, s. 49-63; *Detal i dekoracja w architekturze Warszawy w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku: wystrój schodów. Zarys typologii i ewolucji formy wybranych elementów*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. LIII, 2008, z. 1, s. 65-85; *Detal architektoniczny kamienic warszawskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku: bramy*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. LIV, 2009, z. 2, s. 78-100; *Kształtowanie strefy wejściowej kamienic warszawskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. LV, 2010, z. 1-2, s. 93-125; *Detal architektoniczny kamienic warszawskich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku: balkony*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. LV, 2010, z. 4, s. 67-87.

1. Kamienica przy ul. Marszałkowskiej 154, róg ul. Królewskiej 35 (nie istnieje). Fot. 1937/38. Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (AMWKZ). Zbiór Referatu Gabarytów

1. Tenement house at 154 Marszałkowska St., corner of 35 Królewska (does not exist). Photo 1937/38. Mazovian Voivodeship Heritage Protection Archives (AMWKZ), Volumetric Section collection

podwójne, otwierane na zewnątrz i do wewnątrz zamieniano na otwierające się do wewnątrz. Obecnie w skali masowej następuje wymiana starej stolarki z drewna na wykonaną z tworzyw sztucznych, dość często z zachowaniem dawnego kształtu, ale w nowej technologii i konstrukcji.

Bardzo niewiele zachowało się autentycznych witryn sklepowych z XIX i początku XX wieku. W tym wypadku funkcja – wystawy i reklamy zawartości komercyjnego wnętrza – była i jest powodem presji modernizacyjnej oraz chęci podążania za najnowszymi modami ekspozycji. Również obramienia okien wykonywane w tynku, cemencie, gipsie, podobnie jak inne elementy wystroju zewnętrznego fasad, uległy w dużym stopniu zniszczeniu.

Dlatego rozpoznanie tego typu detalu – okien – wymaga, prócz obserwacji w terenie, szerszych studiów dawnych fotografii i opisów w czasopiśmie fachowych z epoki, a także sięgania do podręczników podających wskazówki nt. konstrukcji, technologii, kształtów okien i następnie powiązania tych

2. Kamienica w Alejach Jerozolimskich (dawniej 16, nie istnieje). Fot. 1937/38. AMWKZ, Zbiór Referatu Gabarytów

2. Tenement house at Aleje Jerozolimskie (formerly 16, does not exist). Photo 1937/38. AMWKZ, Volumetric Section collection

danych z materiałem zachowanym w warszawskich domach.

2. ZAGADNIENIA TECHNICZNO – FUNKCJONALNE I FORMALNE OKIEN.

Identyfikacja pierwotnych form i konstrukcji okien warszawskich kamienic i domów z 2 połowy XIX i początku XX wieku jest zadaniem trudnym. Dotyczy substancji w dużej części nieistniejącej, w znacznej mierze zniszczonej w czasie wojny i przekształconej w trakcie odbudowy i użytkowania. Porównanie stanu zarejestrowanego na zdjęciach z epoki oraz sprzed II wojny światowej ze stanem po odbudowie i obecnym wskazuje na nieprzypięwanie przez wiele dekad wagi do pierwotnych form okien jako wartości historycznej. W ostatnim czasie nastąpiły pozytywne zmiany nastawienia, ale wiedza o pierwotnych formach okien w przyjętym do badań okresie pozostaje niewielka i nieuporządkowana.

3. Fasada kamienicy przy ul. Jasnej 17. Stan w 1978 r. Fot. J. Roguska
3. Facade of the tenement house at 17 Jasna St. State as of 1978. Photo J. Roguska

Przed II wojną w wielu kamienicach nadbudowywanych na początku XX w. współistniały w jednej elewacji okna o różnej formie i konstrukcji, właściwych dla faz budowlanych. Np. nieistniejąca kamienica (pierwotnie) Blocha u zbiegu ulic Marszałkowskiej 154 i Królewskiej 35 w części wzniesionej w 1865 r. wg projektu W. Lanciego (trzy dolne kondygnacje) na zdjęciu z lat 1937/38 (il. 1) ma inną stolarkę (okna zewnętrzne z podziałem na 6 pól, otwierane na zewnątrz) niż w części nadbudowanej w 1910 r. wg projektu W. Marconiego (okna zewnętrzne otwierane do wewnątrz, z podziałem na 4 pola). Jeszcze wyraźniej różnica obejmująca już nie tylko system otwierania, ale i kolorystykę, rysowała się w kamienicach nadbudowywanych w okresie międzywojennym, jak np. w kamienicy w Alejach Jerozolimskich dawniej 16, gdzie w kondygnacjach niższych, starszych występowała stolarka ciemna, w wyższych nadbudowanych – jasna – il. 2. Czasem remonty, nadbudowy i odbudowy wiązały się z wymianą całej stolarki. Najczęściej obserwuje się

4. Fasada kamienicy przy ul. Jasnej 17. Stan w 2003 r. Fot. J. Roguska
4. Facade of the tenement house at 17 Jasna St. State as of 2003. Photo J. Roguska

indywidualne działania zastępowania dawnych okien otwieranych na zewnątrz „stolarką” plastikową, otwieraną do wewnątrz – uchylną, jak to pokazuje porównanie zdjęć z 1978 i 2003 roku fasady kamienicy przy ul. Jasnej 17 (1864-65) – il. 3-4. Stan swoistej „pstrokaczny” okien w kamienicach z badanego okresu jest dziś bardzo częsty.

Nawet w czasie remontów kompleksowych, objętych nadzorem konserwatorskim, kiedy zwraca się większą uwagę na historyczną formę okien, najczęściej zachowuje się kształty i podziały, zmieniając system otwierania z „na zewnątrz” na „do wewnątrz” (np. ul. Koszykowa 67 – remont 1995, Nowogrodzka 12 – remont 1997) a niekiedy także materiał drewniany na tworzywa sztuczne i zupełnie różny typ konstrukcji – na uchylne okna jak w trakcie remontu w 2001 r. w „zakopiańskiej kamienicy” przy ul. Chmielnej 30 (1905-6)² – il. 5-7. Dokonywane w ciągu „życia” kamienic wymiany spontaniczne bardzo dziś utrudniają ocenę, które okna są pierwotne.

² Pierwotny widok kamienicy opublikowany w: „Architekt”, 1907, nr 2, tabl. V.

5. Fasada kamienicy przy ul. Chmielnej 30. Stan w roku 1961 roku. Jeszcze z oryginalną stolarką okien, otwieranych na zewnątrz i pierwotną, ciemną kolorystyką zewnętrzną. Fot. A. Zborski, 1961

5. Facade of the tenement house at 30 Chmielna St. State as of 1961. Still with original woodwork of windows, opening outwards and original dark colour from the outside. Photo A. Zborski, 1961

Niniejsze opracowanie ma służyć lepszemu poznaniu kształtowania okien w warszawskich domach w 2 połowie XIX i na początku XX wieku, w aspekcie konstrukcji, materiałów, form i kolorystyki.

Typy konstrukcji okien drewnianych.

Na podstawie analiz zdjęć z epoki, sporadycznych wzmianek dotyczących stolarki nowowzbudowanych domów oraz niezbyt licznych autentycznych – pierwotnych egzemplarzy substancji materialnej, można wysnuć wniosek, że w **2 połowie XIX w.** najpowszechniejszym rodzajem okien w pomieszczeniach mieszkalnych były okna **ościeżnicowe podwójne** (il. 8): **letnie** otwierane na zewnątrz i **zimowe** – otwierane do wnętrza. Ościeżnica jest nieruchomą ramą okienną drewnianą lub metalową o przekroju szerszym niż wyższym (odwrotnie krosno), wstawianym w światło okna w węgar prosty; krosno wymaga odpowiedniego ukształtowania węgarka – wymurowania węgarka, zmniejszającego światło okna.

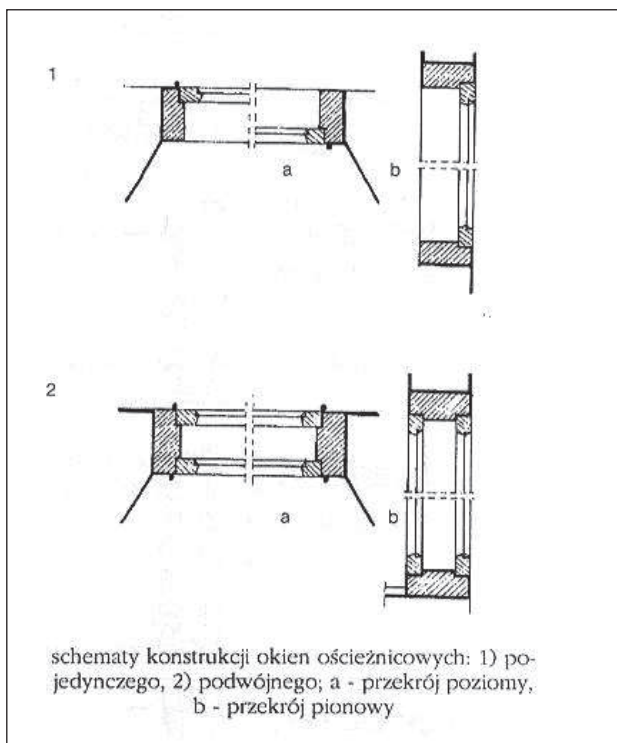
6. Okno kamienicy przy ul. Chmielnej 30, stan w 1998 r. po zmianie kolorystyki na białą. Fot. A. Żytek

6. Window of the tenement house at 30 Chmielna St., State as of 1998 after changing colour into white. Photo A. Żytek

7. Fasada kamienicy przy ul. Chmielnej 30 po generalnym remoncie, z nowymi uchylnymi do wewnątrz oknami, w barwie białej. Fot. J. Roguska 2003

7. Facade of the tenement house at 30 Chmielna St. After general renovation, with new windows opening inwards. Photo J. Roguska 2003

8. Schematy konstrukcji okien ościeżnicowych: 1) pojedynczego, 2) podwójnego; a – przekrój poziomy, b – przekrój pionowy. Wg J. Tajchman, *Słownik terminologiczny architektury*.

Stolarka okienna. Ośrodek Dokumentacji Zabytków.

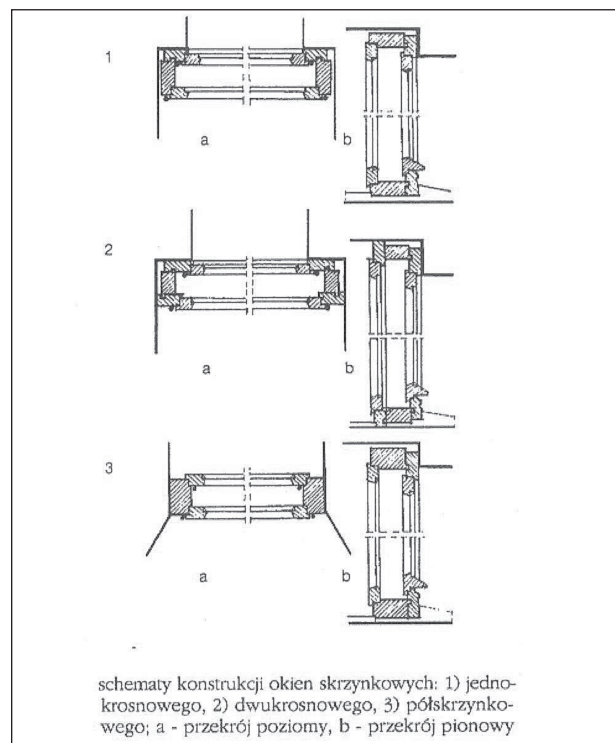
Warszawa 1993, s. 13

8. Construction schema of windows with window frames: 1) single window, 2) double window; a – horizontal section, b – vertical section. According to J. Tajchman, *Słownik terminologiczny architektury. Stolarka okienna*. Historical Monument Documenting Centre. Warsaw 1993, p. 13

Na początku XX wieku zaczęły się upowszechniać okna podwójne **półskrzynkowe i skrzynkowe** (il. 9). Skrzynka jest konstrukcją powstałą z połączenia ościeżnicy i krosna – umożliwia otwieranie obu skrzydeł – letniego i zimowego – do wnętrza. Było to znaczącym ułatwieniem obsługi, a miało też znaczenie dla estetyki. Estetykę okien ościeżnicowych upośledzały zawiasy widoczne na zewnątrz w elewacji, a także optyczne „pogrubienie” okna: od zewnątrz widoczna była ościeżnica i rama skrzydła, zlewające się optycznie w grube, drewniane ujęcie szyb. W wersji skrzynkowej część drewna jest ukryta za występnym węgarą, daje wrażenie lżejszego i cieńszego ujęcia szyb.

Okna **półskrzynkowe**, tak jak skrzynkowe otwierane do wnętrza, miały krosna lub alternatywny żelazny profil teowy tylko u dołu i u góry.

Słabością okien półskrzynkowych i skrzynkowych otwieranych do wewnątrz było niebezpieczeń-

9. Schematy konstrukcji okna skrzynkowego i półskrzynkowego: 1) jednokrosnowego, 2) dwukrosnowego, 3) półskrzynkowego; a – przekrój poziomy, b – przekrój pionowy.

Wg J. Tajchman, *Słownik terminologiczny architektury*.

Stolarka okienna. o.c., s. 14

9. Construction schema of casement and semi-casement window; 1) single sash, 2) double sash, 3) semi-casement; a – horizontal section, b – vertical section. According to J. Tajchman, *Słownik terminologiczny architektury. Stolarka okienna*.

o.c., p. 14

stwo przedostawania się wody do wnętrza. Niwelowano to wynajdując różne systemy i patenty skomplikowanych wrębów, przyłg i okuć, przewidujących stosowanie wrębów skośnych, zwielokrotnionych, utrudniających dostęp wody z zewnątrz.

Zdjęcia najbliższe czasu powstania kamienic z końca XIX i początku XX w. i zdjęcia sprzed i z początku II wojny (przed zniszczeniami) ciągów kamienic, pokazują domy, których budowę można wydatować na 2 połowę XIX w. i na początek XX w. – w większości z otwartymi na zewnątrz oknami letnimi – **świadcząc o powszechnym stosowaniu okien ościeżnicowych w 2 połowie XIX w. i jeszcze częściowo na początku XX wieku.**

Taki typ okien pokazują zdjęcia K. Wojutyńskiego datowane na około 1910 r. m.in. ulic Czackiego (d. Włodzimierskiej), Wspólnej, Mazowieckiej, których zabudowa mieszkaniowa pochodziła z lat 70. i 80. XIX wieku³.

³ Por. zdjęcia K. Wojutyńskiego w zbiorach Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

10. Kamienica Kruze przy ul. Rymarskiej z 1853 r. (nie istnieje). Fot. 1940. AMWKZ, Zbiór Referatu Gabarytów
 10. Tenement house of Kruze at Rymarska St. from 1853 (does not exist). Photo 1940. AMWKZ, Volumetric Section collection

Dla każdej dekady 2 połowy XIX i początku XX wieku można przytoczyć przykłady fasad kamienic, których okna otwierały się na zewnątrz, świadcząc o konstrukcji ościeżnicowej. Okna otwierane na zewnątrz miały m.in.: wzniesiona w 1853 r. kamienica Kruze przy ul. Rymarskiej (nie istnieje) – il. 10, kamienica Towścikowej u zbiegu Alej Jerozolimskich i Kruczej z lat 1862-63 i sąsiednia kamienica z 1876 r. (obie nie istnieją) – il. 11⁴. Dla kamienic z lat 70. i 80. XIX w. istnieje bardzo dużo materiału fotograficznego, potwierdzającego ościeżnicową konstrukcję okien, m.in. w nieistniejących kamienicach w Alejach Jerozolimskich, przy ul. Marszałkowskiej, ale szczególnie cennym jest przykład kamienicy przy ul. Zielnej 49, bo zachowanej, dla której prócz zdjęcia z 1942 r. (il. 12) pokazującego, podobnie jak w sąsiedniej kamienicy przy ul. Zielnej 49, otwieranie okien letnich na zewnątrz, dysponujemy bardzo staranną dokumentacją fotogra-

11. Z prawej fragment kamienicy Towścikowej przy zbiegu Alei Jerozolimskich i Kruczej z lat 1862-63, w środku kamienica z 1876 r. w Alejach Jerozolimskich (obie nie istnieją). Fot. sprzed 1939. AMWKZ, Zbiór Referatu Gabarytów

11. On the right a fragment of the Twościkowa's tenement house at the crossroads of Aleje Jerozolimskie and Krucza from 1862-63, in the middle tenement house from 1876 at Aleje Jerozolimskie (both do not exist). Photo before 1939. AMWKZ, Volumetric Section collection

ficzną sprzed jej rewaloryzacji i adaptacji w latach 70. XX w. na siedzibę PP Pracowni Konserwacji Zabytków, pokazującą okna od wnętrza, otwierane do wnętrza, typu ościeżnicowego. Drzwi i okna balkonowe otwierały się tam do wnętrza (zarówno zimowe, jak i letnie), miały konstrukcję skrzynkową lub półskrzynkową⁵.

Dla lat 80. i 90. XIX w. można wskazać długą listę kamienic nieistniejących i istniejących, których okna letnie zewnętrzne otwierały się na zewnątrz, wskazując na zdecydowanie dominujący typ okna ościeżnicowego. Są to kamienice z lat 80. XIX w., m.in. przy ul. Próźnej 7 i 9 (1880-81), w Alejach Jerozolimskich 55 (1881-82), w Al. Jerozolimskich 34 (dawniej 14) z 1886 r. (il. 13), Wilczej 15 (1885, il. 14), Mokotow-

⁴ J. Roguska, *Zapomniane dzieło Juliana Ankiewicza – willa Błażewskiej, następnie Sobańskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1988, z. 4, s. 328; J. Roguska, *Kamienice projektowana przez Witolda Lanciego i ich rola w rozwoju warszawskiej zabu-*

dowy czynszowej XIX wieku, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1978, z. 1, s. 16-21.

⁵ Dokumentacja fotograficzna kamienicy przy ul. Zielnej 49, wykonana w 1970 r. przez K. Kowalską.

12. Kamienice przy ul Zielnej (od lewej) 47, 49, 51. AMWKZ, Zbiór Referatu Gabarytów
12. Tenement houses at 47, 49 and 51 Zielna St. (from the left). AMWKZ, Volumetric Section collection

13. Kamienica w Alejach Jerozolimskich 34 (dawniej 14) z 1886 r. (nie istnieje). AMWKZ, Zbiór Referatu Gabarytów
13. Tenement house at 34 Aleje Jerozolimskie (formerly 14) of 1886 (does not exist). AMWKZ, Volumetric Section collection

skiej 61 (1881), Kruczej 13 (1889-90). Drzwi balkonowe otwierały się przeważnie do wnętrza – potwierdzając typ konstrukcji skrzynkowej lub półskrzynkowej, choć nie zawsze. Zdarzały się otwierane na zewnątrz – ościeżnicowe, raczej w pozaśródmiejskiej wtedy lokalizacji, jak przy ul. Kruczej 13 z lat 1889-90 (il. 14a).

Dla lat 90. XIX w. powszechność okien ościeżnicowych potwierdzają istniejące kamienice wzniesione w tej dekadzie, m.in. przy ul. Wiejskiej 21 (1892-93), Hożej 42 (1892-93) – il. 15, Marszałkowskiej 66 (1892-93), Nowogrodzkiej 48 (1897-98), przy ul. Koszykowej 30 (dawniej 22 – 1897-98) i wiele niezachowanych, zadokumentowanych fotograficznie.

Jeszcze na początku XX wieku, po połowę pierwszej dekady, okna ościeżnicowe z letnimi oknami otwieranymi na zewnątrz były dość częste w nowo wznoszonych kamienicach warszawskich, np. przy ul. Mokotowskiej 37/Koszykowej 24 (1901) – il. 16, Mokotowskiej 57 (1901), Służewskiej 3 (1903-5, nie istnieje), Górnośląskiej 22 (1904-6), Chmielnej 30 (1905-6), Mokotowskiej 5 (1903-5). Drzwi balkonowe były skrzynkowe lub półskrzynkowe.

Początek XX wieku przyniósł zmianę. Od około 1905 r. coraz częściej stosowane są okna półskrzynkowe i skrzynkowe, ze wszystkimi skrzydłami otwieranymi do wewnątrz, a po 1910 r. stały się normą, wypierając konstrukcję ościeżnicową. Oddźwięk tego przełomu odnajdujemy prasie fachowej z początku XX w., nie poświęcającej wcześniej oknom żadnej uwagi, a teraz wzmiankującej lakonicznie i sporadycznie, że okna w nowo wybudowanej kamienicy otwierają się do wewnątrz. Zmiany te potwierdzają zdjęcia. Jednym z prekursorów okien skrzynkowych w Warszawie na początku XX w. wydaje się być łódzki architekt D. Lande, mający w życiorysie praktykę w berlińskim biurze architektów Kaysera i Grossheima. W warszawskich opisach zdarzało się określać okna otwierane do wewnątrz jako berlińskie. Np. w opisie domu Spokornego w Alejach Ujazdowskich (1903) podano, że „wszystkie zawiasy drzwi i okien są mosiężne, okna skrzynkowe (tzw. berlińskie) do otwierania na wewnątrz”, w wykuszach zaś zastosowano okna systemu „SIERINGA”, „aby tamże uprzystępnąć dostęp w razie otwierania okien”⁶.

⁶ „Przegląd Techniczny”, 1904, s. 340.

14. Kamienice przy ul. Wilczej 15 z 1885 r. (pierwsza z prawej) i dalej nr 13 i 11 z 1886 r. Utraciły dekorację fasad w czasie II wojny. Okna otwierane na zewnątrz – ościeżnicowe, drzwi balkonowe otwierane do wewnątrz, półskrzynkowe lub skrzynkowe. Nadślepię okien kamienicy przy ul. Wilczej 15 – dwuskrzydłowe. Fot. J. Roguska 2003

14. Tenement houses at 15 Wilcza St. from 1885 (first on the right), then houses number 13 and 11 from 1886 . They lost decoration of facades during the Second World War. Windows opened outwards – with windows frames, balcony doors opened inwards, casement or semi-casement windows. Transom window of the tenement house at 15 Wilcza St. – two-wing. Photo J. Roguska 2003

14a. Drzwi balkonowe otwierane na zewnątrz, ościeżnicowe, w kamienicy przy ul. Kruczej 13 (1889-90). Fot. J. Roguska 2003

14a. Balcony doors opened outwards, with windows frames, in the tenement house at 13 Krucza St. (1889-90). Photo J. Roguska 2003

15. Okna kamienicy przy ul. Hożej 42 (część frontowa – 1892-93). Fot. J. Roguska 2003

15. Windows of the tenement house at 42 Hoża St. (front part – 1892-93). Photo J. Roguska 2003

Typ okna półskrzynkowego i skrzynkowego na początku XX wieku przyswoiły sobie szybko i upowszechniły polskie firmy budowlane, wykorzystując m.in. patent rodzimego pomysłu Ignacego Wróblewskiego⁷. Jego system okien o konstrukcji zbliżonej do półskrzynkowych i skrzynkowych oraz drzwi balkonowych został nagrodzony wielkim, złotym medalem na wystawie wynalazków w Paryżu w 1903 r. (il. 17).

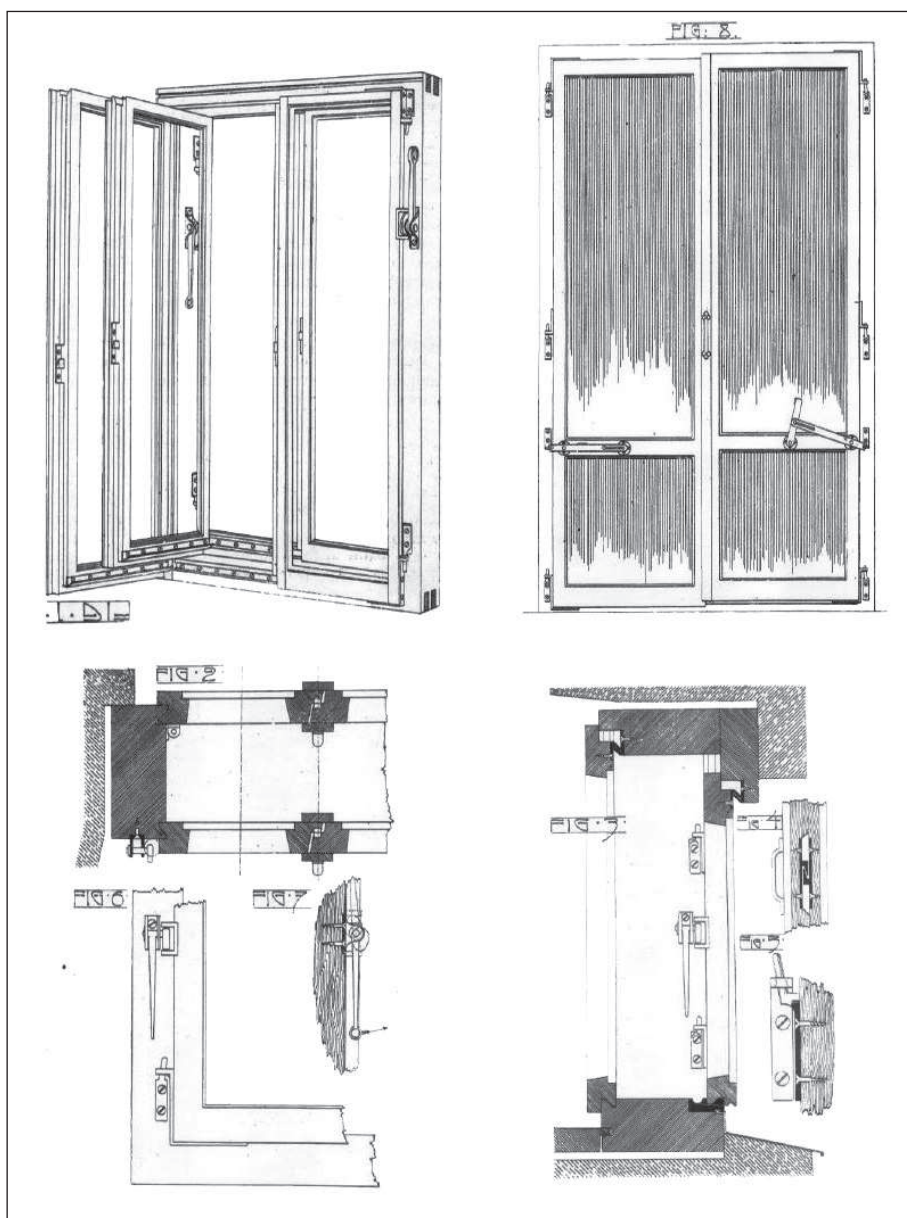
Punktem wyjścia opracowanego przez Wróblewskiego systemu było przeciwdziałanie przedostawaniu się wody do wnętrza, co było wadą dotychczasowych patentów, przyczyniając się do zamakania i paczzenia stolarki, a również do zamakania oraz gnicia belek stropowych. Podstawą pomysłu było zastosowanie ukośnych falg z blachy cynkowej i odpowiednich zawiasów w formie dźwigni, umożliwiających lekkie unoszenie skrzydeł i osadzanie ich w ramie (półskrzynce złożonej z ościeżnicy i krosna). Takie okna o wysokim stopniu szczelności wymagały precyzyjnego wykonawstwa fabrycznego i dostarczania na budowę gotowego produktu. Okna Wróblewskie zaczęła na początku XX w. wyrabiać w Warszawie fabryka Damięckiego przy ul. Nowogrodzkiej 28. Wspomnieć wypadnie tu, że wiele wcześniejszych rzemieślniczych firm stolarskich przekształci-

16. Okna kamienicy przy ul. Mokotowskiej 37/Koszykowej 24 (1901). Fot. J. Roguska 2003

16. Windows of the tenement house at 37 Mokotowska/ 24 Koszykowa St. (1901). Photo J. Roguska 2003

⁷ „Przegląd Techniczny”, 1904, nr 7, s. 89.

17. Okno systemu Wróblewskiego. Wg „Przegląd Techniczny”, 1904, nr 7
 17. Window of the Wróblewski's system according to “Przegląd Techniczny”, 1904, no 7

ło się w Warszawie na przełomie XIX i XX wieku w duże fabryczne wytwórnie, np. Tworowski, Martensa.

Zastosowanie okien Wróblewskiego odnotowano np. przy budowie domu czynszowego wg projektu D. Landego przy ul. Marszałkowskiej 137 (il. 18), ukończonego w 1905 r. (nie istnieje) – „okna od ulicy systemu Wróblewskiego otwierane są do wewnątrz – mają tę wyższość nad zwykłymi oknami skrzynkowymi i blejtramowymi, że wyklucza się dostawanie wody do wnętrza mieszkań”⁸.

Szybkie rozprzestrzenianie się około 1905 r. w architekturze warszawskiej okien otwieranych do wewnątrz potwierdzają inne notatki prasowe. Np. w opisie domu przy ul. Siennej 5/7 ukończonego w 1905 r. wg projektu L. Panczakiewicza zaznaczono, że „okna w całym domu otwierają się do wewnątrz”⁹. Tenże architekt zastosował okna otwierane do wewnątrz także w innych kamienicach wzniesionych w pierwszej dekadzie XX w., m.in. przy ul. Marszałkowskiej 129 (przed 1905, nie istnieje)¹⁰, przy ul. Żurawiej 4 (ukończonej 1907,

⁸ „Przegląd Techniczny”, 1906, nr 11, s. 110.

⁹ „Przegląd Techniczny”, 1905, nr 39, s. 465.

¹⁰ „Przegląd Techniczny”, 1905, nr 39, tabl. XIX.

¹¹ „Przegląd Techniczny”, 1907, nr 47, tabl. XXVIII.

18. Kamienica przy ul. Marszałkowskiej 137 (nie istnieje).
Fot. 1906. „Przegląd Techniczny”, 1906, nr 11, tabl. XVII
18. Tenement house at 137 Marszałkowska St. (does not exist).
Photo 1906. “Przegląd Techniczny”, 1906, no 11, table XVII

nie istnieje)¹¹, a także w zachowanej kamienicy w Alejach Jerozolimskich 47 (1905-6)¹². Okna otwierane do środka na zdjęciach z epoki można obserwować w wielu kamienicach, innych projektantów, m.in. w domu Ciaglińskiego przy ul. Kopernika 11 z 1905 r.¹³, w domu Gebethnera i Wolffa przy zbiegu ulic Jasnej i Zgody (1903-5, nie istnieje)¹⁴, w Alejach Jerozolimskich 57 (1911)¹⁵. Zachowały się pierwotne okna otwierane do wewnątrz w wielu kamienicach z około 1910 r., m.in. przy ul. Lwowskiej 11, 13, 15, 17 (1911)¹⁶, przy ul. Wilczej 23 (1911-12), Wilczej 29a (1912), Nowogrodzkiej 18, 18a (1911-12), Żurawiej 24 (1911-12), Pięknej 66 (1911), Koszykowej 35 (1913-14). Po 1910 r. trudno byłoby wskazać nowe kamienice z oknami inaczej otwieranymi.

Przejście od okien ościeżnicowych ze skrzydłami zewnętrznymi otwieranymi na zewnątrz do okien skrzynkowych i półskrzynkowych, w obu warstwach: zewnętrznej i wewnętrznej, otwieranych do wewnątrz stało się około 1905 r. powszechne. Daw-

niejsze rozwiązania konstrukcyjne mogły jeszcze występować od podwórza i na peryferiach.

Także we wznoszonych na początku XX wieku budowlach użyteczności publicznej stosowano okna skrzynkowe, np. w Banku Landaua przy ul. Senatorskiej 38, jak zaznaczono, „z podwójnymi wcięciami w futrynach”¹⁷.

Przed 1914 r. mogły pojawić się okna zasuwane, zespolone. Oferty tego typu podawały czasopisma i podręczniki niemieckie, zalecając je szczególnie dla szpitali, szkół, sanatoriów.

Okna wystawowe.

Przy ulicach o rozwiniętej funkcji handlowej okna dolnych kondygnacji kształtowano jako wielkie przeszklone witryny, umożliwiające ekspozycję towarów, bądź wgląd do usługowego wnętrza. Pod względem konstrukcji witryny były oknami pojedynczymi w oprawie nieruchomej. W latach 50. i 60. XIX w. okna wystawowe sytuowano na ogół tylko w ramach kondygnacji parteru. Miały format powiększonych okien zwykłych, lecz w odróżnieniu od nich szyby w oprawie nieruchomej, a także powstać dużych witryn najczęściej arkadowo zamkniętych, schodzących niemal do poziomu chodnika. Takie projektował w 1856 r. H. Marconi w kamienicy Blocha przy ul. Marszałkowskiej 151/na rogu Królewskiej i w 1854 r. i w handlowej kamienicy Lessera przy ul. Rymarskiej (obie nie istnieją)¹⁸. Arkadowo zamknięte witryny projektował w 1878 r. W. Lanci w kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 138¹⁹. Ich format i podział był dość częsty w eleganckich kamienicach śródmiejskich tego czasu. Zachowały się półkoliście zamknięte witryny m.in. w kamienicy pierwotnie Fuchsa przy pl. Trzech Krzyży/Bracka 1, wzniesionej wg projektu J. Husa w latach 1884-86, choć z wymienioną stolarką (il. 19, 20). Wielkie witryny tego typu, ale zamknięte ostrołukiem projektował w latach 90. XIX w. J. Dziekoński w kamienicach neogotyckich przy ul. Marszałkowskiej 127 (1893-95) i w Alejach Ujazdowskich 22 (1893). Wymagały wzmocnień żelazem nad i między nimi – „przy budowie pylonów i przekryć wielkich otworów w parterze użyto pomocniczej konstrukcji żela-

¹² „Przegląd Techniczny”, 1907, nr 41, tabl. XXVI.

¹³ „Przegląd Techniczny”, 1908, s. 93, tabl. IV.

¹⁴ „Przegląd Techniczny”, 1907, nr 4, tabl. I.

¹⁵ „Przegląd Techniczny”, 1912, s. 599.

¹⁶ „Przegląd Techniczny”, 1912, tabl. XVI.

¹⁷ „Przegląd Techniczny”, 1907, s. 117.

¹⁸ T. S. Jaroszewski, A. Rottermund, *Katalog rysunków architektonicznych Henryka i Leandra Marconich w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, Warszawa, PWN, 1977, s. 268-272.

¹⁹ „Inżynieria i Budownictwo”, 1879, nr 24, pl. 41.

19. Kamienica pierwotnie Juliana Fuchsa przy zbiegu ul. Brackiej 1 i pl. Trzech Krzyży. Stan pierwotny. „Przegląd Techniczny”, 1886, nr 6, tabl. XVII

19. Tenement house originally of Julian Fuchs at the crossroads of 1 Bracka St. and Trzech Krzyży Square. Original state. “Przegląd Techniczny”, 1886, no 6, table XVII

20. Kamienica pierwotnie J. Fuchsa przy zbiegu ul. Brackiej 1 i pl. Trzech Krzyży. Stan obecny. Fot. J. Roguska 2010

20. Tenement house originally of J. Fuchs at the crossroads of 1 Bracka St. and Trzech Krzyży Square. Current state. Photo J. Roguska 2010

znej, a mianowicie wzdłuż całej długości frontu nad otworami parterowymi ułożono trzy rzędy dwuteowych belek obok siebie leżących o wysokości 260 mm. W pilonach zaś ustawiono kolumny złożone ze starych relsów kolejowych...”²⁰.

Postępy konstrukcji żelaznych w architekturze kamienic w 2 połowie XIX w. umożliwiły od lat 80. projektowanie witryn o prostokątnym formacie „le-

żącym”, nawet w 2 kondygnacjach, jak np. w kamienicy przy ul. Fredry 1 (1886) – il. 21, a także przy Krakowskim Przedmieściu 55 (1893), Marszałkowskiej 129 (1903-4) (wszystkie nie istnieją), Mazowieckiej/róg Traugutta (d. hr. Berga, 1907-10) – il. 51, w Al. Jerozolimskich 51 (1913). Wielkie witryny dzielone były często drewnianymi lub metalowymi szczeblinami na trzy lub dwa pola, z możliwością

²⁰ „Przegląd Techniczny”, 1896, nr 5, s. 110.

21. Kamienica przy zbiegu ul. Fredry 1 i ul. Wierzbowej ukończona w 1886 r. (nie istnieje). Fot. 1919. Źródło: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk

21. Tenement house at the crossroads of 1 Fredry St. and Wierzbowa St. completed in 1886 (does not exist). Photo 1919. Source: Art Institute of the Polish Academy of Science

22. Kamienica przy Krakowskim Przedmieściu 49 (nie istnieje). Fot. 1937. AMWKZ, Zbiór Referatu Gabarytów

22. Tenement house at 49 Krakowskie Przedmieście (does not exist). Photo 1937. AMWKZ, Volumetric Section collection

wykorzystania węższego pola dla osadzenia drzwi wejściowych do sklepu. W końcu XIX i na początku XX wieku zdarzały się incydentalnie nawet trzy kondygnacje witryn, sygnalizujących handlowo – usługową funkcję np. przy Krakowskim Przedmieściu 47 (1894) – il. 22 oraz w kamienicy przy ul. Miodowej/róg Koziej (1911) – obie nie istnieją. Najpowszechniejszym typem w domach śródmiejskich były dwukondygnacyjne witryny parteru i niższe nieco – o gęstszym podziale szprosami – antresoli, a przy ulicach mieszkaniowych – nieco bardziej kameralne rozwiązania witryn w parterze, pozostające w rytmie górnych okien mieszkaniowych, ale zmodyfikowane stosownie do funkcji, nieotwierane lub przesuwane pionowo, dzielone cienkimi szczeblinami. Do wyposażenia okien witrynowych należały żelazne kraty, rolety, żaluzje, a na peryferiach – drewniane okiennice.

Okna klatek schodowych.

Okna klatek schodowych w odróżnieniu od okien pomieszczeń mieszkalnych były przeważnie pojedyncze – ościeżnicowe, krosnowe, a w końcu też skrzynkowe. Na początku XX wieku bywały podwójne. W 2 połowie XIX wieku i na początku XX

23. Okno klatki schodowej w kamienicy przy ul. Nowogrodzkiej 10. Fot. K. Kowalska, 1978
 23. Window of the staircase in the tenement house at 10 Nowogrodzka St. Photo K. Kowalska, 1978

24. Okno klatki schodowej w kamienicy przy ul. Służewskiej 3 (nie istnieje). „Przegląd Techniczny”, 1905, nr 9
 24. Window of the staircase in the tenement house at 3 Służewska St. (does not exist). “Przegląd Techniczny”, 1905, no 9

25. Fragment okna klatki schodowej w kamienicy w Alejach Jerozolimskich 51 (1904-06). Fot. J. Roguska 2001
 25. Fragment of the staircase window of the tenement house at 51 Aleje Jerozolimskie (1904-06). Photo J. Roguska 2001

26. Okno klatki schodowej na ostatnim piętrze kamienicy przy ul. Nowogrodzkiej 10 (1892-93).
Fot. J. Roguska 2003

26. Window of the staircase at the last floor of the tenement house at 10 Nowogrodzka St. (1892-93).
Photo J. Roguska 2003

wieku pojedyncze – otwierane na zewnątrz, około 1910 r. – zdarzały się otwierane do środka – podwójne. Okna klatek schodowych były przeważnie drewniane, na początku XX wieku mogły być metalowe.

Okna głównych klatek schodowych odznaczały się niekiedy dużą dbałością o estetykę. Miały boazerijne wykładziny węgarów i szyby ze szkła trawionego, jak w kamienicy przy ul. Nowogrodzkiej 10 (1892-3, il. 23), lub kolorowego osadzonego w szprosach mających dekoracyjny rysunek, np. przy ul. Marszałkowskiej 41. Na początku XX wieku, zwłaszcza w domach secesyjnych, zdarzały się okna witrażowe, np. w kamienicy przy ul. Służewskiej 3 (1903-5, nie istnieje) – il. 24. Resztki witraży zachowały się w kamienicy w Alejach Jerozolimskich 51 (il. 25). W 2 połowie XIX wieku piony okien głównych klatek schodowych bywały wieńczone okrągłym lub eliptycznym oknem, np. przy Jasnej 17, Widok 24. Na początku XX wieku okulusy zdarzały się nad wejściami z ulicy na główną

27. Pałac Belina-Brzozowskich przy ul. Brackiej 20 w głębi posesji. Fragment elewacji.
Fot. J. Roguska 2003

27. Belina-Brzozowski Palace at 20 Bracka St. in the heart of the property. Fragment of the elevation.
Photo J. Roguska 2003

klatkę schodową. W 2 połowie XIX wieku ostatnie (najwyżej położone) okna głównych klatek schodowych miały często półkoliste zamknięcia (il. 26), na początku XX wieku zaczęto odchodzić od tej formy. Ze względu na duże rozmiary okien głównych klatek schodowych w końcu XIX i na początku XX wieku, tylko fragmenty miały formę ruchomych, otwieranych skrzydeł, inne fragmenty były osadzone na stałe. Usztywnienie, ale i dekorację okien klatek schodowych stanowiły, zwłaszcza na początku XX wieku, gęste podziały skrzydeł i fragmentów stałych cienkimi szprosami.

3. PODZIAŁY OKIEN.

Podziały okien zależały od wielkości i kształtu okien, klasy domu, usytuowania okna np. od frontu lub od podwórza, a także od kondygnacji. W ramach jednej fasady występowały okna o zróżnicowanych podziałach. Ewoluowały w czasie.

28. Okno kamienicy przy ul. Wilczej 15 (1885). Fot. J. Roguska 2003

28. Window of the tenement house at 15 Wilcza St. (1885).
Photo J. Roguska 2003

28a. Okno kamienicy przy ul. Kruczej 13 (1889-90).
Fot. J. Roguska 2003

28a. Window of the tenement house at 13 Krucza St. (1889-90).
Photo J. Roguska 2003

Generalnie w ciągu XIX wieku rosła wysokość kondygnacji. Były one na początku badanego okresu zróżnicowane, najwyższe w przyziemiu handlowym, najniższe ostatnich pięter. Wprowadzenie instalacji w końcu XIX w. zniwelowało różnice wysokości. Wysokość kondygnacji przekładała się na wysokość okien.

W 1 połowie XIX wieku i około połowy stulecia przeważały okna dwudzielne – dwuskrzydłowe o podziałach pół okien na 6 (il. 11, okna kamienicy z prawej, widocznej w małym fragmencie) lub 4 kwatery, rzadziej – 8. Nieduża wielkość szyb wynikała z poziomu technologii. Spotykało się takie podziały okien jeszcze po lata 70. XIX w. na ostatnich kondygnacjach kamienic. W przypadku okien dwuskrzydłowych o takim podziale, zaopatrywano je we wcześniejszych dekadach, nawet od frontu, w lufci (il. 11).

W dużych oknach domów o aspiracjach pałacowych przez cały wiek XIX i na początku XX wieku

utrzymywała się tendencja do wprowadzania poza głównymi podziałami okna na skrzydła i nadślemy (część górna okna nad ślemieniem – poziomą belką dzielącą okno), dalszego podziału tych pól szczeblinami na drobne kwatery tworzące gęstą kratkę. Tak prezentują się okna m.in. w pałacowej oficynie – kamienicy przy Krakowskim Przedmieściu 17 (1848), w pałacu Rembelińskiego / Kurtza w Alejach Ujazdowskich 10 (1858-65), w pałacu Belina – Brzozowskich przy ul. Brackiej 20 (1882) – il. 27.

Sądzić można, że około 1850 r. stosowano w skromniejszych domach okna pojedyncze, letnie, uzupełniane na zimę wstawianymi okresowo oknami krosnowymi.

Najpowszechniejszym typem okna i podziału, stały się w 2 połowie XIX wieku (wraz ze wzrostem wysokości) okna z poziomym, **nieruchomym ślemieniem** i **ruchomym nadślemyem**, w dolnej partii podzielone na dwa **skrzydła ruchome**. Taki **podział okna** miał optycznie **kształt krzyża**. Bez stałego

29. Okno kamienicy przy ul. Wilczej 18 (ok. 1880).
Fot. J. Roguska 2003
29. Window of the tenement house at 18 Wilcza St.
(circa 1880). Photo J. Roguska 2003

30. Okno kamienicy przy ul. Wiejskiej 21 (1892-93).
Fot. J. Roguska 2003
30. Window of the tenement house at 21 Wiejska St. (1892-93).
Photo J. Roguska 2003

słupka pionowego, z pionem wytworzonym w stanie zamkniętym przez ruchome listwy przymykowe, ten rodzaj „krzyża” określa się jako „pozorny”. Jedno ze skrzydeł wyposażane było w przylgę i listwę przymykową, kształtowaną często dekoracyjnie w formie drewnianej kolumnki lub pilastra, zwieńczonych małymi głowicami odlanymi z metalu (il. 28, 28a) lub miniaturowymi esownicami.

Relatywnie wcześniejszy był podział nadślenia na dwa skrzydła otwierane, np. w kamienicy przy ul. Jasnej 17 (1864-65), Zielnej 49 (1874-75), Wilczej 15 (1885) – il. 14. Nadślenia dwuskrzydłowe były rozwiązaniem zanikającym. Architekt B. Czosnowski na początku XX wieku rozwiązanie takie w kamienicy przy ul. Pięknej 60 tłumaczył w 1905 r. rozbudową domu i przystosowaniem się do starszej części²¹.

Od lat 70. XIX w. zaczęły przeważać nadślenia nie dzielone na skrzydła, ale z utrzymaniem podziału

optycznego, nieruchomą i usztywniającą szczebliną na dwie części, z nałożoną na szczeblinę kolumnką lub pilastrem, jak np. w kamienicy przy ul. Wilczej 18 (ok. 1880) – il. 29. **Okno prostokątne w formie stojącym z powyższym podziałem**, tj. w dolnej partii na dwa skrzydła ruchome, zamocowane w ramach bocznych, otwierane wokół pionowych osi oraz w górnej partii z nadśleciem, zamocowanym w śleminiu lub w górnej ramie, otwieranym uchylnie, podzielonym optycznie dekoracyjno-usztywniającym szprosem **stało się najpowszechniejszym typem okna w 2 połowie XIX wieku**. Nadślenia uchylne zaczęto wyposażać w okapniki (ściekwy) profilowane w drewnie, a także z blachy. Okna powyższego typu spotyka się jeszcze w kamienicach wznoszonych na początku XX w.

Rozwiązaniem konstrukcyjnie tożsamym, czasowo prawie równoległym, ale o popularności nieco

²¹ Por. „Architekt” 1905, nr 8, tabl. 39, s. 127, 128.